

ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ
İLÂHİYAT FAKÜLTESİ
DERGİSİ

12. Sayı

Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi-ERZURUM, 1995

CEVHERİ'NİN DOĞDUĞU, YETİŞTİĞİ VE YAŞADIĞI MUHİTİN COĞRAFI KONUMU, KISA TARİHÇESİ VE KÜLTÜR DURUMU(*)

Prof. Dr. Süleyman TULÜCÜ

Eski kaynakların hepsinin kaydettikleri veçhile, Arap dilinin en önemli ve kullanışlı sözlüklerinden birini meydana getirmiş olan Cevheri, Türkistan¹'da, diğer bir ifade ile, Ceyhun (Amu-deryâ) ve Seyhun (Sır-deryâ) nehirlerinin aralarında kalan Mâverâünnehr² bölgesindeki Fârâb şehrinde³ (veya vilâyetinde⁴) dünyaya geldi. Verimli tarım alanlarına ve otlaklara sahip olan⁵ bu kent, Sır-deryâ'nın sağında (doğusunda) 10 km. uzakta bulunmaktadır ve M. VI. asırda siyasî nüfuzunu buralara kadar yayan Çin'in Tang sülâlesi devrinden beri İran ve Bizans imparatorluklarıyla Çin arasındaki ipek yolu üzerinde konak yeri olmak itibarıyla zengin ve refahlı bir ticaret merkezi idi⁶. Farsçada bu şehre Pârâb, daha sonra Bârâb⁷ denmiş, son olarak da Otrâr⁸ (veya Otrâr-bend⁹) adını

(*) Yakında, Cevheri'nin hayatı, eserleri, ilmi ve edebî kişiliği ve lügatçiliği hakkında geniş bir yazı yayınlayacağız.

¹ G. Sarton, *Introduction to the History of Science*, I, 689.

² Bu bölge hakkında geniş bilgi için bk. *Mu cemû'l-Büldân*, V, 45-47; V.V. Barthold, *Moğol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 83-230.

³ Kazvinî, *Âsârü'l-Bilâd ve Ahbârü'l-İbâd*, s. 548; L. Kopf, "Djawhari", *Et'2* (İng.), II, 495; Moh. Ben Cheneb, "Cevheri", *İA*, III, 126.

⁴ *Mu cemû'l-Büldân*, IV 225; Kazvinî, a.g.e., s. 603; L. Kopf, "Djawhari", *Et'2* (İng.), II, 495; Moh. Ben Cheneb, "Cevheri", *İA*, III, 126.

⁵ Ramazan Şeşen, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, s. 103.

⁶ Şemsettin Günaltay, Fârâbî'nin Şahsiyeti, Eserleri ve Tesirleri, *AÜDTCFD*, c. VIII, sayı 4 (Aralık 1950), s. 423.

⁷ Krş. Ramazan Şeşen, a.g.e., s. 173, 207, 215, 238 v.b.

⁸ Krş. *Mu' cemû'l-Büldân*, I, 218.

⁹ Emel Esin, Fârâbî'yi Yetiştiren Kengeres Türk Muhitinin Kültür ve Sanatı, *İTED*, c. VI, cüz 3-4 (1976), s. 95; aynı mlf., Fârâbî'nin Vatanında İki Kültür Merkezi Kengü-tarban (d) ve Sayram, *ÜİTSB*, s. 35.

almıştır¹⁰. Otrar şehri, Oğuzlar devrinde, Yengi-kent veya Yangı-kent adı ile anılmakta ve Oğuz Yabgularının kışlağını teşkil etmekte idi¹¹. Ayrıca, Fârâb şehrinin yer aldığı bu bölge, doğusundaki dağ silsilesine (bugünkü Kara-tav¹²) atfen Karaçuk¹³ adı ile anılmış ve M. VIII. yüzyılda Kök-Türk metinleri de buraya Kengeres ve Kengü-tarban (d) adını vermişlerdir¹⁴. Fârâb bölgesinin merkezi eskiden Keder denilen şehirdi¹⁵. İslâmiyetin burada yayılmasından önce, bu bölge çeşitli kültürlerin etkisi altında kalmıştır. Bu dinin Fârâb'a esaslı bir surette girmesi ancak 225 (839/840)'te Sâ mânîlîlar'dan Nûh b. Esed tarafından, İsficâb (Sayram)'ın itaat altına alınmasından¹⁶ sonra, vuku bulmuştur¹⁷. X. yüzyılın ilk yarısında Oğuzlar Seyhun bozkırları ile o civardaki Fârâb ve İsficâb şehirleri havalisinde görünüyordular¹⁸ ve onların önemli bir bölümü İslâmlığı kabul etmişti¹⁹. Karahanlılar devrinde (840-1212), bu şehirlerin de dâhil olduğu Mâverâünnehr havzasında İslâm kültürü hâkim olmuş, çabucak âbidevî camiler, ribât denen, hem askerlik hem din ilimlerini

¹⁰ A. Dilâçar, 900. Yıldönümünü Dolayısıyla Kutadgu Bilig İncelemesi, s. 19.

¹¹ Faruk Sümer, X. Yüzyılda Oğuzlar, AÜDTCFD, c. XVI, sayı 3-4 (Eylül-Aralık 1958), s. 135; Bahaeddin Ögel, İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihî, s. 334-335.

¹² Bahaeddin Ögel, a.g.e., s. 338; Emel Esin, Milâdi VII. -X. Yüzyıllarda Sırderyâ Oğuzlarının Maddî Kültürü Hakkında Notlar, VIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara : 11-15 Ekim 1976, Kongreye Sunulan Bildiriler, II. Cilt, s. 714.

¹³ Kaşgarlı Mahmûd, Divânü Lugâtî't-Türk, I, 404; Tahsin Banguoğlu, Oğuzlar ve Oğuzeli Üzerine, TDAY 1959, s. 8; Faruk Sümer, Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanları, s. 33-34; Osman Turan, Selçuklular Tarihî ve Türk-İslâm Medeniyeti, s. 388; İbrahim Kafesoğlu, Türk Millî Kültürü, s. 133, 327.

¹⁴ Emel Esin, a.g.m., İTED, c. VI, cüz 3-4 (1976), s. 81.

¹⁵ W. Barthold, "Fârâb", İA, IV, 451; A. Dilâçar, a.g.e., s. 19.

¹⁶ V. V. Barthold, a.g.e., s. 271.

¹⁷ Aynı mlf., "Fârâb", İA, IV, 451.

¹⁸ Faruk Sümer, a.g.m., AÜDTCFD, c. XVI, sayı 3-4 (Eylül-Aralık 1958), s. 134; aynı mlf., a.g.e., s. 33; Reşat Genç, Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk İllerinin Siyasî ve Etnik Durumu, TKA, XI-XII-XIII-XIV (1973-1975), s. 189; İbrahim Kafesoğlu, a.g.e., s. 133.

¹⁹ Faruk Sümer, a.g.e., s. 50-51.

öğreten müesseseler, türbeler ve medreseler yükselmiş²⁰, pek çok ilim adamı yetişmiştir. Batıda Semerkand, Buhârâ, Fârâb (Otrâr), Çaç veya Şaş (Taşkent), doğuda Balâsâgûn (Sûyâb) ile Kâşgar, Karahanlı Devleti'nin kültür ve ilim merkezleri olmuştur²¹. Tabiidir ki, Türklerin ilk İslâm kültür sahasındaki hizmetleri, Arapça vasıtasıyla olmuştur. Nitekim asılları itibarıyla Türk olan büyük Türk-İslâm filozofu Ebû Nasr el-Fârâbî²² (öl. 339/950), Cevherî'nin dayısı Ebû İbrâhîm İshâk b. İbrâhîm el-Fârâbî (öl. 350/961'e doğru) ve bu yazımızın konusunu teşkil eden Ebû Nasr İsmâ'il b. Hammâd el-Cevherî (öl. 400/1010) gibi İslâm devri âlimleri, eserlerini, hep, Arapça yazmışlardır. Bu ünlü üç Türk âlimi menşe'ce Fârâb şehrinden-dirler²³. Diğer taraftan, Karahanlılar devrine ilâveten, Gazneliler (969-1187) ve Harzemşahlar (1097-1231) devrinde, Mâverâünnehr bölgesi ve çevresinde²⁴ Arap Dili ve Edebiyatı, Tefsir, Hadis, Kelâm, Tasavvuf, İslâm Hukuku ve İslâm Felsefesi gibi ilim dallarında, muhtemelen birçoğu aslen Türk olan âlimler yetişmiştir²⁵. Bunlar arasında Buhârî (öl. 256/870), Tirmizî (öl. 279/892), Mâtürîdî (öl.

20 Emel Esin, a.g.m., *UİTSB*, s. 37; krş. bir de Omelyan Pritsak, "Karahanlılar", *İA*, 263; Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, s. 32; Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, s. 27-38.

21 A. Dilâçar, a.g.e., s. 18.

22 Fârâbî'nin hayatı, eserleri ve ilmi yönü ile ilgili yapılan çalışmalar için bk. Müjgân Cunbur-İsmet Binark-Nejat Sefercioğlu, *Fârâbî Bibliyografyası, Kitap-Makale*, Ankara 1973; G. and M. Awad, *Bibliographia on Al-Fârâbî, Al-Mawrîd "Al-Fârâbî Special Issue"*, IV/3 (Bağdad 1975), s. 165-268; Süleyman Tülücü, "Fârâbî Bibliyografyası" na Bazı İlâveler, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 48 (Haziran 1987), s. 191-208.

23 A. Caferoğlu, *Türk Dili Tarihi*, II, 17-18.

24 Richard N. Frye ve Aydın Sayılı, Selçuklulardan Evvel Ortaşark'ta Türkler, *Belleten*, c. X, sayı 37 (Ocak 1946), s. 102; Aydın Sayılı, Fârâbî ve Tefekkür Tarihindeki Yeri, *Belleten*, c. XV, sayı 57 (Ocak 1951), s. 56; Kemal Göde, Tarihimizde Türk Kültür Çevreleri ve Mavera'un-Nehr Türk Kültür Çevresi, *İbni Sina (980-1037)*, Erciyes Üniversitesi "İbni Sina Kongresi" Tebliğleri-14 Mart 1984, s. 40.

25 Bu hususta bk. İbrahim Kafesoğlu, Atatürk'ün Doğumunun Yüzüncü Yılı Takvimi Üzerine Düzeltme ve Düşünceler, *TKA*, Prof. Dr. Faruk Kadri Timurtaş'ın Hâtırasına Armağan, XVII-XXI/1-2 (1979-83), s. 155-158, 162-163.

14), Ebû'l-Leys es-Semerkindî (öl. 373/983), Ömer en-Neseî (öl. 142), Zemahşerî (öl. 538/1144), Ahmed Yesevî (öl. 562/1166), İddîn es-Semerkindî (öl. 690/1291'den sonra) gibi ünlü şairleri zikredebiliriz. Karahanlılar döneminde, bu mintukada, İslâm Hukuku alanında yüzlerce âlimin yetişmiş olması²⁶ da erece dikkat çekici bir husustur. Cevherî'nin ölümünden 60 kadar sonra, bu bölge ve yakın çevresinde, Balasagun'lu Yûsuf Hâcib ünlü eseri *Kutadgu Bilig'i*, M. 1069'da Hasan Bugra Hân'ında tamamlamış, bu yıllarda Kâşgarlı Mahmûd da *Kitâbü'l-Lugat't-Türk* adlı meşhur eserini kaleme almıştır²⁷ (M. 1102). Kâşgarlı'nın bir dilbilgisi kitabı olan *Kitâbü Cevâhiri'n-Nahv fi'l-Lugat't-Türk* adlı eseri yitiktir²⁸. Diğer taraftan, şu noktaya da dikkat edelim ki, bu önemli kültür çevresinde, çağlar boyunca, Felsefe, Tıp, İlahî Bilimler adı verilen Matematik (Cebir, Hendese) Astronomi, İktisadi Bilim dallarında, Hârezmî (öl. 232/847'den sonra), İbn Türk I. /IX. asır ortalarına doğru), Ferganî (öl. 247/861'den sonra, İbn el-Bîrûnî (öl. 428/1037), Beyrûnî (öl. 440/1048) gibi, Türklüğü kuvvetle temsil eden, ünlü bilim adamları yetişmiştir.

Cevherî'nin doğduğu, çocukluk ve ilk gençlik yıllarını geçirdiği şehir ve çevresinin coğrafi, tarihî ve kültürel durumu hakkında elimiz bu kısa bilgilerden sonra, şimdi de, olgunluk döneminde yaşamış gördüğü Bağdad ve yerleşip kendini ilme verdiği ve hayatını geçirdiği Nisâbü'r şehirlerinin tarihî ve kültürel durumlarını birkaç cümle ile özetliyalım :

M. 762 yıllarında²⁹, Abbâsî halifesi Ebû Ca'fer el-Mansûr tarafından Dicle'nin batı kıyısında, Medinetü's-Selâm adı ile, başkent olarak inşa ettirilen³⁰ Bağdad şehri, tüm Abbâsî idaresi boyunca, Türk bir ilim, kültür ve ticaret merkezi olarak önemini devam

Bu hususta geniş bilgi için bk. Yusuf Ziya Kavakçı, *XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mavera al-Nahr İslâm Hukukçuları* s. 25-297.

A. Caferoğlu, *a.g.e.*, II. 20, 52; A. Dilâçar, *a.g.e.*, s. 21; Mecdüt Mansuroğlu, "Karahanlıca", *Tarihî Türk Şiirleri*, s. 133, 134.

A. Dilâçar, *a.g.e.*, s. 21.

R. A. Nicholson, *A Literary History of the Arabs* s. 256.

W. Barthold, *İslâm Medeniyeti Tarihî* s. 29.

ettirmiş; büyüklük, debdebe ve zenginlik bakımından, o zamanki uygar dünyanın en önemli beldesi olmuştur³¹. İslâm dünyasının hemen hemen her bölgesinden, ilim öğrenme aşkı ile birçok insan, buraya akın etmiş; böylece burada, başta şiir ve edebiyatın çeşitli şubelerinde olmak üzere, dinî ve dinî olmayan ilimler sahasında sayısız şahsiyetler yetişmiştir. el-Hatîb el-Bağdâdî (öl. 463/1071)'nin *Târîhu Bağdâd* adlı geniş eseri, bu şehirde yetişmiş önemli kişilerin biyografilerini verir.

Cevherî'nin yerleştiği ve ölümüne kadar yaşadığı Nisâbü'r'a gelince, Horâsân'ın en önemli başkentlerinden biri olan bu şehir, M. 901'den sonra Sâmânîler (819-1005)'in eline geçti ve onların devrinde en yüksek gelişme safhasına erişti³². M. X. asrın son yarısında Sâmânîler'e bağlı bir Türk hanedanı olan Sîmcûrîler³³ (910-1001), burada hüküm sürdüler. Ebû'l-Hasan Muhammed es-Sîmcûrî (öl. 378/989) ve oğlu Ebû Ali (öl. 388/996) Nisâbü'r'da valilik yaptılar³⁴. Her ikisi de güzel ahlâk sahibi, âdil ve ilim adamlarının hâmleri idiler³⁵. Cevherî'nin vefatından birkaç sene önce (M. 1006), Karahanlılar Nisâbü'r'u ele geçirdiler. Fakat çok geçmeden, Eylül 1006 tarihinde bu bölge, Gaznelîler'in idaresine geçti³⁶. Cevherî'nin yaşadığı sıralarda, büyük bir ilim ve kültür merkezi olan Nisâbü'r'da birçok ilim adamı yetişmiştir. Bunlar arasında tanınmış düşünür Âmirî³⁷ (öl. 381/992), hadis bilgini el-Hâkim en-Nisâbü'rî (öl. 405/1014), birçok değerli eserin müellifi Se'âlibî (öl. 429/1038), Meydânî (öl. 518/1124) v.b. sayılabilir. Bunlardan el-Hâkim, Nisâbü'r

31 Krş. Ignace Goldziher, *A Short History of Classical Arabic Literature*, s. 68; H. A. R. Gibb, *Arabic Literature, An Introduction*, s. 46.

32 E. Honigmann, "Nişâbü'r", *İA*, IX, 302-303.

33 Bk. Yılmaz Öztuna, *İslâm Devletleri-Devletler ve Hanedanlar*, I, 714.

34 Krş. V. V. Barthold, *Mogol İstilasına Kadar Türkistan*, s. 318 v. dd.; Erdoğan Merçil, *Sîmcûrîler V.TED*, Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu Hatıra Sayısı, XIII (1983-87), s. 136.

35 Sem'ânî, *el-Ensâb*, III, 363-364; İbnü'l-Esir, *el-Lübâb fî Tehzîb'l-Ensâb*, II, 168.

36 Erdoğan Merçil, *Gaznelîler Devleti Tarihi*, s. 32.

37 Kasım Turhan, *Dîn-Felsefe Uzlaştırmacı Bir Düşünür : Âmirî ve Felsefesi* s. 10, 18.

âlimleri hakkında 8 ciltlik bir tarih yazmış, Şe'âlibî de *Yetimetü'd-Dehr fî Mehâsini Ehli'l-Asr*³⁸ adlı 4 ciltlik eserinin son cildini, Horâsân ve Mâverâünnehr şair ve ediplerine ayırmıştır³⁹

³⁸ Bu eser, 1303'te Şam (Dimâşk)'da ve 1377 yılında Mısır'da M. Muhyiddin Abdülhamîd tarafından neşredilmiştir.

³⁹ Krş. Nihad M. Çetin, *Eski Arap Şiiri*, s. 40-41. Cevherî'nin hayatı, eserleri, ilmi ve edebî şahsiyeti ve lügatçiliği hakkında geniş bilgi için bk. Şe'âlibî, *Yetimetü'd-Dehr fî Mehâsini Ehli'l-Asr*, nşr. M. Muhyiddin Abdülhamîd, Kahire 1377, IV, 406-407; Bâharî, *Dümyetü'l-Kasr*, nşr. Râgîb et-Tabbâh, Halep 1930, s. 300; İbnü'l-Enbârî, *Nüzhetü'l-Elîbbâ*, nşr. M. Ebü'l-Fadl İbrâhîm, Kahire 1386/1967, s. 344-346; Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemül-Üdebâ*, nşr. A. Ferîd Rifâî, Kahire 1355-57/1936-38, VI, 151-165; Kiftî, *İnbâhû'r-Ruvât*, nşr. M. Ebü'l-Fadl İbrâhîm, Beyrut 1406/1986, I, 229-233; Yemânî, *İşâretü't-Ta'yîn*, nşr. Abdülmecîd Diyâb, Riyad 1406/1986, s. 55-56; Zehebî, *Siyerü A'lâmî'n-Nübelâ*, nşr. Şu'ayb el-Arna'ût v.b., 4. baskı, Beyrut 1406/1986, XVII, 80-82; Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, nşr. J. Van=Ess, Wiesbaden 1974, IX, 111-114; Firûzâbâdî, *el-Bulga fî Terâcimi E'immeti'n-Nâhu ve'l-Luga*, nşr. Muhammed el-Misrî, Kuveyt 1407/1987, s. 66-68; Süyûtî, *Buğyetü'l-Vu'ât*, nşr. M. Ebü'l-Fadl İbrâhîm, Beyrut, ts., I, 446-448; Taşköprizâde Ahmed, *Miftâhu's-Se'âde*, nşr. A. Ebü'n-Nûr K. K. Bekrî, Kahire 1968, I, 115-119; Abdülkâdir el-Bağdâdî, *Hâşiye alâ Şerhi Bânet Su'âd*, nşr. Nazîf Muharrem Hoca, Wiesbaden 1400/1980, I, 461-463; Hânsârî, *Ravdatü'l-Cennât*, nşr. Eseddullâh İsmâ'iliyyân, Tahran 1390, II, 44-49; Habîb, *Hat ve Hattâtân*, Kostantiniyye 1305, s. 42; Müstakimzâde Süleyman, *Tuhfe-i Hattâtîn*, İstanbul 1928, s. 121; Akçuraoglu, *Türklerin İlk Tayyarecisi, Türk Yurdu*, c. II (1328), s. 456-459; Ignace Goldziher, *A Short History of Classical Arabic Literature*, trans. Joseph Desomogyi, Hildesheim 1966, s. 70; GAL, I, 133-134, *Suppl.*, I, 196-197; Zirikli, *el-A'lâm*, nşr. Zühayr Fethullâh, Beyrut 1984, I, 313; Ahmed Abdülgafûr Attâr, *Mukaddimetü's-Sihâh*, 4. baskı, Beyrut 1990, s. 101-112; Moh. Ben Cheneb, "Cevherî", *IA*, III, 126; "Cevherî", *TA*, X, 292; Huseyn Nassâr, *el-Mu'cemül-Arabî*, 4. baskı, Kahire 1408/1988, II, 380-416; L. Kopf, "Djawharî", *EI*² (İng.), II, 495-497; Ahmed Subhi Furat, *al-Firûzâbâdî'nin as-Sihâh'ı Tenkidî*, Basılmamış Profesörlük Tezi, İstanbul 1978, s. 17-38; GAS, VIII, 215-224; İnci Koçak, *Sihâh ve Vankulu, Mülli Kültür*, sayı 47 (Aralık 1984), s. 73-74; Nihad M. Çetin, "Arûz", *TDVİA*, III, 427-430; Hulûsî Kılıç, "Cevherî", *TDVİA*, VII, 459; "Cevherî", *Yeni Rehber Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, IV, 335-336.

BİBLİYOGRAFYA ve KISALTMALAR

Abdülkâdir el-Bağdâdî, *Hâşiye alâ Şerhi Bânet Su'âd*, I, nşr. Nazif Muharrem Hoca, Wiesbaden 1400/1980.

Akçuraoğlu, Türklerin İlk Tayyarecisi, *Türk Yurdu*, c. II (1328), s. 456-459.

Aslanapa, Oktay, *Türk Sanatı*, İstanbul 1984.

Attâr, Ahmed Abdülgafûr, *Mukaddimetü's-Sihâh*, 4. baskı, Beyrut 1990.

AÜDTCFD = Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Ankara.

Awad, G. and M., Bibliographia on Al-Fârâbi, *Al-Mawrid* "Al-Fârâbi Special Issue", IV/3 (Bağdad 1975), s. 165-268.

Bâharzî, *Dümyetü'l-Kasr*, nşr. Râgib et-Tabbâh, Haleb 1930.

Banguoğlu, Tahsin, Oğuzlar ve Oğuzeli Üzerine, *TDAY* 1959, Ankara 1959, s. 1-26.

Barthold, W., *İslâm Medeniyeti Tarihi*, başlangıç, izah ve düzeltmeler: Prof. Dr. M. Fuad Köprülü, 3. basım, Ankara 1973.

_____, *Moğol İstilâsına Kadar Türkistan*, haz. Hakkı Dursun Yıldız, İstanbul 1981.

_____, "Fârâb", *İA*, IV, 450-451.

Ben Cheneb, Moh., "Cevherî", *İA*, III, 126.

Brockelmann, Carl, *Geschichte der Arabischen Litteratur*, I-II, Leiden 1943-49; *Supplementband*, I-III, Leiden 1937-42.

Caferoğlu, A., *Türk Dili Tarihi I-II*, 3. baskı, İstanbul 1984.

"Cevheri", *TA*, X, 292.

"Cevheri", *Yeni Rehber Ansiklopedisi*, İstanbul 1993, IV, 335-336.

Cunbur, Müjgân-İsmet Binark-Nejat Sefercioğlu, *Fârâbî Bibliyografyası, Kitap-Makale*, Ankara 1973.

Çetin, Nihad M., *Eski Arap Şiiri*, İstanbul 1973.

"Arûz", *TDVİA*, III, 424-437.

Dilâçar, A., *900 Yıldönümü Dolayısıyla Kutadgu Bilig İncelemesi*, Ankara 1972.

Elʿİng.) = The Encyclopaedia of Islam, II, New Edition, Leiden 1965.

Esin, Emel, Fârâbî'yi Yetiştiren Kengeres Türk Muhitinin Kültür ve Sanatı, *İTED*, c. VI, cüz 3-4 (1976), s. 81-139.

_____, Milâdî VII. -X. Yüzyıllarda Sır-deryâ Oğuzlarının Maddî Kültürü Hakkında Notlar, *VIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara: 11-15 Ekim 1976, Kongreye Sunulan Bildiriler, II. Cilt, Ankara 1981, s. 711-723.

_____, Fârâbî'nin Vatanında İki Kültür Merkezi Kengü-tarban (d) ve Sayram, *UITSB*, s. 35-48.

Fîrûzâbâdî, *el-Bulga fî Terâcîmi E'immeti'n-Nahv ve'l-Luga*, nşr. Muhammed el-Misrî, Kuveyt 1407/1987.

Frye, Richard N. ve Aydın Sayılı, Selçuklardan Ewvel Ortaşark'ta Türkler, *Belleteri*, c. X, sayı 37 (Ocak 1946), s. 97-131.

Furat, Ahmed Subhi, *al-Fîrûzâbâdî'nin as-Sihâh'ı Tenkidi*, Basılmamış Profesörlük Tezi, İstanbul 1978.

GAL : Bk. Brockelmann, Carl.

GAS : Bk. Sezgin, Fuat.

Genç, Reşat, Kaşgarlı Mahmud'a Göre XI. Yüzyılda Türk İllerinin Siyasî ve Etnik Durumu TKA, XI-XII-XIII-XIV (1973-1975), s. 176-213.

Gibb, H.A.R., *Arabic Literature, An Introduction*, Oxford 1974.

Goldziher, Ignace, *A Short History of Classical Arabic Literature*, trans. Joseph Desomogyi, Hildesheim 1966.

Göde, Kemal, Tarihimizde Türk Kültür Çevreleri ve Maverâ'un-Nehr Türk Kültür Çevresi, *İbni Sina (980-1037)*, Erciyes Üniversitesi "İbni Sina Kongresi" Tebliğleri - 14 Mart 1984, Kayseri 1984, s. 33-41.

Günaltay, Şemsettin, Fârâbî'nin Şahsiyeti, Eserleri ve Tesirleri, *AÜDTCFD*, c. VIII, sayı 4 (Aralık 1950), s. 423-436.

Habîb, *Hat ve Hattâtân*, Kostantiniyye 1305.

Hânsârî, *Ravdâtü'l-Cennât*, II, nşr. Esedullâh İsmâ'iliyyân, Tahran 1390.

Honigmann, E., "Nişâpûr", *İA*, IX, 302-305.

İA=İslâm Ansiklopedisi, I-XIII, İstanbul 1940-1988.

İbnü'l-Enbârî, *Nüzhetü'l-Elîbbâ'*, nşr. M. Ebû'l-Fadl İbrâhîm, Kahire 1386/1967.

İbnü'l-Esîr, *el-Lübâb fî Tehzîbi'l-Ensâb*, I-III, Beyrut, ts.

İTED = *İslâm Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*, İstanbul.

Kafesoğlu, İbrahim, *Türk Milli Kültürü*, Ankara 1977.

_____, Atatürk'ün Doğumunun Yüzüncü Yılı Takvimi Üzerine Düzeltme ve Düşünceler, TKA, Prof. Dr. Faruk Kadri Timurtaş'ın Hâtrasına Armağan, XVII-XXI/1-2 (1979-83), s. 141-171.

Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü Luga'ti-Türk*, I-III, nşr. Kilisli Rifat, İstanbul 1333-1335.

Kavakçı, Yusuf Ziya, *XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mavera' al -Nahr İslâm Hukukçuları*, Ankara 1967.

Kazvîni, Âsâr'ül-Bilâd ve Ahbâr'ül-İbâd, Beyrut, ts.

Kıftî, *İnbâhü'r-Ruvât*, I-IV, nşr. M. Ebü'l-Fadl İbrâhîm, Beyrut 1406/1986.

Kılıç, Hulûsî, "Cevherî", TDVİA, VII, 459.

Koçak, İnci, Sihâh ve Vankulu, *Millî Kültür*, sayı 47 (Aralık 1984), s. 73-74.

Kopf, L., "Djawharî", *El²* (İng.), II, 495-497.

Mansuroğlu, Mecdut, "Karahanlıca", *Tarihî Türk Şiveleri*, çev. Mehmet Akalın, 2. baskı, Ankara 1988, s. 133-171.

Merçil, Erdoğan, Sîmcûrılar V, TED, Prof. Dr. İbrahim Kafesoğlu Hatıra Sayısı, XIII (1983-87), s. 123-138.

_____, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, İstanbul 1985.

_____, *Gazneliler Devleti Tarihi*, Ankara 1989.

Mu'cemül-Büldân : Bk. Yâkût el-Hamevî.

Müstakîmzâde Süleyman, *Tuhfe-i Hattâtîn*, İstanbul 1928.

- *Nassâr, Huseyn, *el-Mu'cemü'l-Arabî*, I-II, 4. baskı, Kahire 1408/1988.
- Nicholson, R. A., *A Literary History of the Arabs*, Cambridge 1969.
- Ögel, Bahaeddin, *İslâmiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, 2. baskı, Ankara 1984.
- Öztuna, Yılmaz, *İslâm Devletleri-Devletler ve Hanedanlar*, I, Ankara 1989.
- Pritsak, Omelyan, "Kara-Hanlılar", *IA*, VI, 251-273.
- Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, IX, nşr. J. Van Ess, Wiesbaden 1974.
- Sarton, G., *Introduction to the History of Science*, I, Baltimore 1968.
- Sayılı, Aydın, Fârâbî ve Tefekkür Tarihindeki Yeri, *Belleten*, c. XV, sayı 57 (Ocak 1951), s. 1-59.
- Se'âlibî, *Yetimetü'd-Dehr fî Mehâsini Ehli'l-Asr*, IV, nşr. M. Muhyiddin Abdülhamid, Mısır 1377.
- Sem'ânî, *el-Ensâb*, I-V, nşr. Abdullâh Ömer el-Bârûdî, Beyrut 1408/1988.
- Sezgin, Fuat, *Geschichte des Arabischen Schrifttums*, VIII, Leiden 1982.
- Sümer, Faruk, X. Yüzyılda Oğuzlar, *AÜDTCFD*, c. XVI, sayı 3-4 (Eylül-Aralık 1958), s. 131-162.
- _____, *Oğuzlar (Türkmenler), Tarihleri-Boy Teşkilâtı-Destanları*, 2. baskı, Ankara 1972.
- Süyûtî, *Buğyetü'l-Vu'ât*, I-II, nşr. M. Ebü'l-Fadl İbrâhîm, Beyrut, ts.
- Şeşen, Ramazan, *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk*.

Ülkeleri, Ankara 1985.

TA = *Türk Ansiklopedisi*, I-XXXIII, Ankara 1943-86.

Taşköprizâde Ahmed, *Miftâhu's-Se'âde*, I, nşr. A. Ebü'n-Nûr-K. K. Bekri, Kahire 1968.

TDAY = *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Bellelen*, Ankara.

TDVİA = *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, I-, İstanbul 1988-.

TED = *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi*, İstanbul.

TKA = *Türk Kültürü Araştırmaları*, Ankara.

Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, 2. baskı, İstanbul 1969.

Turhan, Kasım, *Din-Felsefe Uzlaştırmacı Bir Düşünür: Âmirî ve Felsefesi*, İstanbul 1992.

Tülücü, Süleyman, "Fârâbî Bibliyografyası" na Bazı İlâveler, *Türk Dünyası Araştırmaları*, sayı 48 (Haziran 1987), s. 191-208.

UİTSB = *Uluslararası İbn Türk, Hârezmî, Fârâbî, Beyrûnî ve İbn Sinâ Sempozyumu Bildirileri* (Ankara, 9-12 Eylül 1985), Ankara 1991.

Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemû'l-Üdebâ'*, I-XX, nşr. A. Ferid Rifâ'i, Kahire 1355-57/1936-38.

_____, *Mu'cemû'l-Büldân*, I-V, Beyrut 1397/1977.

Yemânî, *İşâretü't-Ta'yîn*, nşr. Abdülmecid Diyâb, Riyad 1406/1986.

Zehebî, *Siyerü A'lâmi'n-Nübelâ'*, I-XXIII, nşr. Şu'ayb el-Arna'ût v.b., 4. baskı, Beyrut 1406/1986.

Zirikli, *el-A'lâm*, I-VIII, nşr. Züheyr Fethullâh, Beyrut 1984.